

Задунайський Вадим Васильович (1967 р. н.). У 1991 р. закінчив історичний факультет Донецького державного університету. Доктор історичних наук, професор кафедри історії України Донецького національного університету. Тема наукового дослідження: “Військові традиції українського козацтва”.

СИСТЕМА ВІЙСЬКОВО- АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

У статті розкрито основний зміст системи управління та відповідного адміністративного устрою Малоросійських козаків на підставі Статуту від 17.01.1834. та здійснено порівняння його змісту з відповідною системою Чорноморського й Азовського козацьких військ. Доведено, що управління Малоросійських козаків зберігало риси управління державних селян і відрізнялося від аналогів зазначених козацьких військ, які більше зберегли основи української козацької спадщини.

В статье раскрыто основное содержание системы управления и соответствующего административного устройства Малороссийских казаков (Устав от 17.01.1834 г.) и проведено сравнение его содержания с соответствующей системой Черноморского и Азовского казачьих войск. Доказано, что управление и устройство Малороссийских казаков сохраняло черты управления государственных крестьян и отличалось от аналогов указанных казачьих войск, которые больше сохранили основы украинского казачьего наследия.

The article covers managing and administrating system of Malorussia Cossacks (Regulations 17.01.1834) and compares similar system of the Black and the Asov sea Cossacks forces. The Malorussia Cossacks system is proved to save features of state peasant managing and to differ from full Cossacks forces which saved the basis of Ukrainian Cossack's forces heritage.

Після зруйнування основ військово-козацького устрою України в II пол. XVIII ст. російський царат був змушений погодитись на існування уламків Українського козацтва з огляду на військово-стратегічні потреби кінця XVIII – першої половини XIX ст. При цьому помічаємо не лише збереження козацьких військ у прикордонній імперії, але й короточасне відновлення козацьких формувань у Наддніпрянській Україні – на землях колишньої Гетьманщини. Тимчасовість існування останніх обумовлювалась як цілеспрямованим наступом

на “примару” українського сепаратизму й послідовною уніфікацією в межах Російської імперії, так і потребами централізації економічного життя. Підкреслимо й те, що такі дії царату були вдалим використанням козацької ідеї, що залишалася для значної частини українців привабливою й пов’язувалась з можливістю здобуття колишньої волі й матеріального достатку.

Про тимчасовість відновлення формувань малоросійських козаків внаслідок Листопадового повстання 1830 р. у Варшаві, свідчать багато

факторів. Одним із них є обмеженість системи військового управління та адміністративного устрою відповідних формувань у порівнянні з діючими на той час українськими козацькими формуваннями (виділимо Чорноморське козацьке військо, що було найчисельнішим, та Азовське козацьке військо, яке безперервно зберігало традиції запорозьких козаків). Огляд і співставлення системи військового управління та устрою малоросійських козаків та згаданих військ дозволить не лише виявити обмеженість військово-козацького правління згаданих малоросійських козацьких структур, але й дозволить віднайти ті прояви української козацької спадщини, що мали місце у військово-козацькому устрої та управлінні в другій чверті XIX ст.

Доводиться констатувати, що попри значну увагу історії українських козацьких формувань вітчизняні й зарубіжні вчені зазначену проблематику належно мірою не опрацьовували, зосередившись на подіях XVI-XVIII ст. [1].

У працях науковців, що досліджували історію українських козацьких формувань XIX ст., помічаємо змістовний аналіз функціонування окремого козацького війська чи утворення з урахуванням суспільно-політичної ситуації [2]. При цьому, згадані дослідники обмежуються історією лише конкретного військово-козацького формування.

Відзначимо й активізацію досліджень військової історії України, де розглядається як козацька доба, так і події XIX-XX ст. [3]. Не дивлячись на зазначену хронологічну широту, у згаданих працях домінує огляд загальної тенденції розвитку української військової системи.

Деякі аспекти військово-козацької організації та управління досліджував і автор, проте головну увагу було приділено тим українським козацьким формуванням, що діяли на рубежі XIX-XX ст. [4].

Отже, в історіографії попри послідовне вивчення військово-козацької тематики (особливо вітчизняними науковцями) питання співставлення засад військового управління та відповідного устрою основних українських козацьких військ (Чорноморського й Азовського) і малоросійських козаків у другій чверті XIX ст. усе ще не було здійснено, що й обумовило нашу увагу до цієї проблеми.

Джерельним підґрунтям цієї розробки стали матеріали дореволюційних збірок і нормативних актів [5], окремих положень і статутів козацьких військ [6]. Певну вагу мало використання документів з історії Азовського козацького війська, поданих у відповідній монографії Л. Маленко [7]. Найважливіша база забезпечує достатню достовірність висновків і положень цієї статті.

Наукова новизна роботи обумовлюється тим, що вперше на ґрунті доступних джерел й аналізу літератури виявлено засади військового управління малоросійських козаків на початку 30-х рр. XIX ст. й здійснено їх порівняння з відповідною системою основних українських козацьких військ того часу.

Актуальність цієї розробки обумовлена потребою висвітлення засад військового управління малоро-

сійських козаків у порівнянні з відповідною системою Чорноморського й Азовського козацьких військ та можливістю введення до наукового обігу низки нових фактів і документів.

Дослідження означеної проблеми сприятиме більш комплексному розкриттю й розумінню історії українських козацьких формувань упродовж XIX ст., а отже, в цілому відповідної складової нової історії України. Певною мірою, результати дослідження можуть стати у нагоді й учасникам сучасного руху з відродження Українського Козацтва.

Отже, метою цього дослідження є вияв засад і особливостей управління й відповідної військово-адміністративної системи малоросійських козаків і повноцінних українських козацьких військ (Чорноморського й Азовського) та порівняння їх змісту й форми.

Далі зупинимося на засадах військово-адміністративного устрою Малоросійських козаків згідно з Статутом від 17.01.1834 р.

Так, Верховний нагляд та управління зосереджувалися у руках Військового губернатора, який для здійснення цивільного управління мав використовувати губернські й повітові структури [8]. Цікавим було те, що для здійснення безпосереднього управління та контролю за малоросійськими козаками створювалась особлива структура – Головна господарча контора, до котрої потрапили всі справи з Чернігівської й Полтавської казенних палат (стосувались згаданих козаків) [9]. Наголосимо, що новостворена структура, перебуваючи під наглядом Малоросійського військового губернатора, знаходилась у веденні Міністерства фінансів. Виявлена нами система контролю, нагляду та верховного управління засвідчувала наступне:

- новосформоване малоросійське козацтво не мало завершеної системи верховного управління на чолі з відповідним отаманом та правлінням (військовою канцелярією);
- була відсутня система військово-адміністративної окремішності козацького формування (зберігався контроль не лише військового губернатора, але й губернських та повітових цивільних установ);
- Головна господарча контора як за назвою, так і за підпорядкованістю засвідчувала другорядність військово-козацького статусу цього новотвору;
- структура й склад згаданої контори (голова, 3 радника, секретар, бухгалтер, землемір, помічники та канцеляристи [10]) підкреслювали господарчий, а не військово-козацький зміст її основної діяльності.

Відзначимо, що для забезпечення управління малоросійськими козаками на місцевому рівні (у містах) було створено відповідні контори (ім підлягало 35-40 тисяч чоловіків) [11]. До складу цих контор входили: Попечитель, помічник, діловод і 4 канцеляристи, що також не відповідали звичним військово-козацьким зразкам. Лише на рівні волості передбачалось утворення “Козацького

волосного правління” (розповсюджувалось на кілька сільських поселень, що мали 4-6 тисяч чоловіків) у складі голови, 2 старшин, 2 суддів, скарбника й писаря [12]. Не дивлячись на використання звичного козацького терміну для назви правління та кількох термінів, що стосувались посад членів правління, все ж таки й тут замість звичного “отамана” використано назву “Голова”.

Нарешті, безпосередньо в козацьких селах та хуторах до 300 дворів запроваджувалися “Відділення” у складі старости, збирача податей, наглядач сільських запасів та десяцьких (відповідали за 10 дворів) [13].

Перерахований склад правління у “відділеннях”, як і сама назва первинного осередку козацького врядування не відповідали як традиційним, так і тогочасним козацьким аналогам.

Отже, не лише на вищому, але й на місцевих рівнях управління малоросійських козаків помічаємо відсутність традиційних і тогочасних військово-козацьких структур, що забезпечували як управління, так і звичне самоврядування (на рівні станиць і хуторів) військово-привілейованої козацької верстви.

Про такі невідповідності свідчило й те, що окрім термінологічних відмінностей та функціональних пріоритетів мало місце пряме орієнтування на селянські, а не козацькі взірці щодо засад організації та діяльності первинного самоврядування й правління малоросійських козаків. Так, у § 50 Розділу V згаданого статуту йдеться про те, що козацькі волосні правління мусять діяти на підставі обов’язків, визначених для волосних правлінь поселень державного (“казенного”) відомства [14]. Про згадані пріоритети свідчили й положення стосовно волосних і сільських сходок, що визначались на підставі Розділу VI Статуту про управління Малоросійських козаків “Про громадські сходки” [15].

Отже, місцеве правління та самоврядування малоросійських козаків здійснювалось відповідно до зразків, що функціонували стосовно державних селян та відповідних категорій особисто вільного населення Російської імперії, а не традиційних для українських козаків чи тогочасних козацьких формувань зразків самоврядування.

З метою порівняння детальніше зупинимось на принципах функціонування Чорноморського й Азовського козацьких військ. Так, в Азовському козацькому війську (в основу функціонування покладено положення про управління Донського та Чорноморського козацьких військ, а згодом положення від 17 травня 1817 р. щодо Астраханського козацького війська) на чолі правління перебував Наказний отаман та військова канцелярія (у складі: Наказного отамана (голова), одного постійного члена, 3 асесорів, секретаря та канцеляристів) [16]. Тут ми помічаємо чітке визначення військово-козацького статусу військового правління за допомогою відповідної термінології (Наказний отаман та військова канцелярія).

Відзначимо й те, що Азовське козацьке військо перебувало під верховним керівництвом Новоро-

сійського й Бессарабського генерал-губернатора і через нього підлягало Військовому Міністерству [17]. Отже, чітко засвідчувалось військове спрямування згаданого козацького формування.

Домінуючим було військове підпорядкування правління й Чорноморського козацького війська. Так, згідно з Положенням від 01.07.1842 р. Наказний отаман і Військове правління Чорноморського козацького війська перебували під безпосереднім контролем Командувача військами на Кавказькій лінії й у Чорноморії [18]. Тут помічається ще більша увага військовій системі підпорядкування згаданого козацтва, що цілком співвідносилось з ситуацією на Північному Кавказі та пріоритетним військовим характером життя чорноморських козаків.

На протигагу згаданим військам правління (контора) малоросійського козацького формування хоч і знаходилося під наглядом відповідного військового генерал-губернатора, але перебувало у віданні міністерства фінансів.

Окремо зупинимось на місцевому козацькому самоврядуванні, котре у згаданих військах здійснювалось на рівні хуторів і станиць, а в Чорноморському козацькому війську ще й на рівні округ (Катеринодарська, Таманська й Єйська) [19]. В Азовському козацькому війську через малочисельність існувало лише 5 станиць та 60 хуторів, а тому потреби у створенні окружних правлінь (об’єднували до 20 станиць) не існувало.

Стосовно станичного правління слід наголосити, що сама назва “станичне” вже підкреслювало їх військово-козацький статус. Станичне правління переважно складалося з: станичного отамана, станичного суду й “смотрителя” станичних запасів [20]. Отже, попри подібність частини посад волосного правління до станичного правління (судді та наглядачі) залишалась базисна відмінність, бо в Чорноморському козацькому війську на чолі станичного правління стояв отаман, а не волосний голова (малоросійські козаки). Наголосимо й на тому, що місцеві органи козацького самоврядування в Чорноморському козацькому війську (як і в Азовському та інших) діяли на підставі окремих козацьких положень, а не загальних вимог для управління поселень державних селян й інших населених пунктів державного статусу.

Таким чином, військово-адміністративний устрій та система управління Чорноморського й Азовського козацьких військ суттєво відрізнялася від тієї, що була запроваджена для малоросійських козаків. Поясненням цього є те, що малоросійські козацькі формування, значною мірою, зберігали попередній статус державного селянського населення, а тому займали перехідне становище між селянством і козацтвом щодо змісту й націленості системи військово-адміністративного устрою й управління.

З огляду на вище зазначене мусимо наголосити, що найповніше традиції українського військово-козацького устрою зберігали чорноморські й азовські козаки:

- використання традиційного запорозького терміну “Отаман” на рівні хутора, станиці, округи й війська [21];
- збереження назви “військова канцелярія” для найменування вищого правління відповідного війська [22];
- застосування терміну “станція” (в Чорноморському козацькому війську збережено назви всіх 38 запорозьких куренів спочатку в якості куренів, а згодом станиць) [23];
- мала місце чітка військова спрямованість і підконтрольність козацьких військ військовим відомствам;
- в основу функціонування згаданих козацьких військ було закладено безперервну традицію військової організації й відповідний досвід Запорізької Січі (частково Гетьманщини), з чим мусив рахуватись і царат.

Отже, у 30-40-ві рр. XIX ст. у Російській імперії серед основних українських козацьких формувань найповніше самотній військово-

козацький характер виявлявся в системі військового правління та відповідного адміністративного устрою Чорноморського козацького війська і трохи менше в Азовському козацькому війську (через незначну чисельність), проте й тут помічаємо значну уніфікацію відповідних військово-адміністративних засад. Щодо малоросійських козацьких структур, то вони з огляду на обставини виникнення й реалії суспільно-політичного й соціально-економічного становища Наддніпрянської України займали проміжне становище між державним селянством і повноцінним військово-привілейованим козацьким станом, що виявилось і у військово-адміністративному устрої та системі управління.

Таким чином, у II чверті XIX ст. традиційні засади військово-адміністративного устрою та відповідного управління українських козаків найповніше зберігались у Чорноморському й Азовському козацьких військах, що забезпечили безперервність і повноту української козацької спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 томах. – Львів: “Світ”, 1991; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.; Історія України Русі. – Т. V, VII, VIII. – К.: Наукова думка, 1995; Антонович В. Коротка історія козаччини. – К.: “Україна”, 1991. – 157 с.; Скальновський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: “Січ”, 1994. – 678 с.
2. Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ред. В.Н. Елагин. – Краснодар: Советская Кубань, 1992. – Т. I. – 700 с.; Полко И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – Краснодар: Советская Кубань, 1998. – 189 с.; Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат, 1957. – 462 с.; Його ж: Черноморское казачество. – К.: Изд-во Акад. Наук УССР, 1956. – 415 с.; Його ж: Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775 рр.). – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 420 с.; Бурда Э. Очерки о терском казачестве. – Нальчик: “Полиграфсервис и Т”, 2003. – 213 с.; Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. – Краснодар: “Кубанькино”, 2003. – 216 с.; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя: ВАТ “Мотор Січ”, 2000. – 513 с.: іл.
3. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Зав. ред. Д.С. Карпин. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.; Король Н. “Українське Козацтво – родоначальник кінного війська Московії – Росії”. – Нью-Йорк: НТШ, 1963. – 96 с.: іл.
4. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків у кінці XIX – на початку XXI ст. – Донецьк: Норд-прес, 2006. – С. 72.
5. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собр. второе. – Т. IX. – От. 1. – СПб., 1834, № 6727. – С. 46-51.
6. Положение о Черноморском казачьем войске. – СПб., 1842.
7. Маленко Л. Вказ. праця – С. 163-478.
8. ПСЗ. – С. 46.
9. Там само. – С. 47.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само. – С. 48.
14. Там само. – С. 49-50.
15. Там само. – С. 50-51.
16. Маленко Л. Вказ. праця. – С. 51-52.
17. Там само. – С. 52.
18. Положение о Черноморском казачьем войске. – С. 76.
19. Там само. – С. 6.
20. Там само. – С. 49, 80-120.
21. Історія українського війська. – С. 243-246.
22. Лях С. Генеральна військова канцелярія // Українське козацтво: Мала енциклопедія. / Кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко; Віднов. ред. С.Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем’ер, 2006. – С. 112-113; Олійник О. Кошова канцелярія // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 311.
23. Задунайський В. Станція // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 548.